

Ks. JANUSZ NOWIŃSKI¹ SDB

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID ID: 0000-0001-9486-961X

ARA CRUCIS – KRUCYFIKS I OŁTARZ ŚW. KRZYŻA WE WNĘTRZU ŚREDNIOWIECZNYCH ŚWIĄTYŃ

ARA CRUCIS: CRUCIFIX AND ALTAR OF THE HOLY CROSS
IN THE INTERIOR OF MEDIAEVAL CHURCHES

Abstract

The altar dedicated to the Holy Cross (*altare sanctae crucis*) appeared in church interiors in the early Middle Ages: the oldest testimonies to such altars date back to the 6th century. The altar was always accompanied by an impressive crucifix placed centrally in the church (*crux in medio ecclesiae*), and it was precisely this element that the location, dedication, and symbolic interpretation of the *altare sanctae crucis* in a church interior stemmed from. The combination of an altar with a cross monument centrally placed in the church contributed to the altar's importance, making it dominate over other ones. Centrally located in a mediaeval church, the cross mimicked the cross monument placed on Golgotha, regarded together with Jerusalem as the centre of the world and of the history of Salvation.

Trans. Magdalena Iwińska

Keywords: *Crux gemmata*, *crux in medio ecclesiae*, altar of the Holy Cross, *altare sanctae crucis*, Hrabanus Maurus

Abstrakt

Ołtarz dedykowany Krzyżowi Świętemu (*altare sanctae crucis*) pojawił się we wnętrzu świątyń we wczesnym średniowieczu – najstarsze świadectwa o istnieniu takich ołtarzy pochodzą z VI w. Ołtarzowi temu zawsze towarzyszył okazały krucyfiks ustawiony w centrum kościoła (*crux in medio ecclesiae*), i to on dał początek usytuowaniu, dedykacji oraz interpretacji symbolicznej *altare sanctae crucis* we wnętrzu świątyni. Połączenie ołtarza z monumentem krzyża stojącym w centrum kościoła powodowało, że nabierał on szczególnej rangi, dominując wśród pozostałych ołtarzy. Krzyż w centrum średniowiecznych świątyń naśladował pomnik krzyża ustawiony na Golgocie, postrzeganej wraz z Jerozolimą jako centrum świata i historii Zbawienia.

Słowa kluczowe: *Crux gemmata*, *crux in medio ecclesiae*, ołtarz Św. Krzyża, *altare sanctae crucis*, Hrabanus Maurus

¹ Ks. dr hab. Janusz Nowiński SDB, prof. UKSW – historyk sztuki, kustosz zabytków dawnego opactwa w Łądzie, konsultant Towarzystwa Salezjańskiego Inspektorii pw. św. Wojciecha w zakresie sztuki sakralnej i konserwacji zabytków, organizator i współautor wystaw sztuki współczesnej, twórcą koncepcji i współautor projektów wystroju wnętrz sakralnych. E-mail: nowinski@vp.pl.

WSTĘP

Krzyż stojący w centrum średniowiecznych świątyń katedralnych, klasztornych i kolegiackich naśladował pomnik krzyża ustawiony na Golgocie, postrzeganej – wraz z Jerozolimą – jako centrum świata i historii Zbawienia. Jako wzorcowe postrzegano nie tylko formę i symboliczne znaczenie tego krzyża, lecz także jego usytuowanie *in medio mundi*. Na przełomie VIII i IX w. krzyże takie występują jako stałe elementy wyposażenia klasztornych świątyń benedyktynów, m.in. w Centuli, Fuldzie, St. Gallen. Pomnikowy charakter krzyży lokowanych *in medio ecclesiae* wyraźnie podkreślało usytuowanie niektórych z nich na kolumnie. Obecność w centrum świątyni monumentu krzyża jednoznacznie wyróżniała to miejsce, którego znaczenie liturgiczne dopełniło ustawienie przy krzyżu ołtarza – *altare sanctae crucis*. Monumentalny krucyfiks dał początek usytuowaniu, dedykacji oraz interpretacji symbolicznej *altare sanctae crucis* we wnętrzu świątyni (Braun 1924, 405). Ołtarz Św. Krzyża pełnił *de facto* funkcję ołtarza głównego dla wiernych lub/i braci zakonnych zgromadzonych w zachodniej, pozaklauzurowej części świątyni. Sytuacja ta nabrała wyrazistości wówczas, gdy w kościołach pojawiło się lektorium lub przegroda chóru. Połączenie ołtarza z monumentem krzyża stojącym w centrum kościoła powodowało, że nabierał on szczególnej rangi, dominując wśród pozostałych ołtarzy. Wyjaśnienie tej okoliczności wymaga sięgnięcia do miejsca, gdzie kult *sanctae crucis* i jego relikwii ma swój początek – do Jerozolimy.

1. KRZYŻ W DOSKONAŁYM ŚRODKU ŚWIATA. *VEXILLUM CRUCIS*

Podczas prac przy odsłanianiu Golgoty i grobu Chrystusa odkryto w Jerozolimie także relikwie Drzewa Krzyża Świętego (ok. 326). Euzebiusz z Cezarei podaje, że relikwie Drzewa Krzyża Świętego zostały po odnalezieniu podzielone na trzy części: największą pozostawiono w Jerozolimie, dwie pozostałe wysłano do Rzymu i Konstantynopola. Partykułami świętej relikwii obdzielono też liczne kościoły chrześcijańskiego świata. Odnalezienie tej najcenniejszej relikwii Męki Pańskiej oraz wzniesienie przez Konstantyna Wielkiego sanktuarium Grobu Chrystusa i Golgoty (konsekracja 335) w istotny sposób zmieniło rozumienie i znaczenie Jerozolimy w chrześcijańskim świecie. Zaczęto ją postrzegać jako centrum i pępek świata (*umbilicus terrae/mundi*), gdzie zachowane jest miejsce, od którego Bóg miał rozpocząć dzieło stworzenia i w którym dokonał dzieła zbawienia świata – tym miejscem, postrzeganym jako początek, centrum i spełnienie, była Golgota. Euzebiusz z Cezarei motywował wzniesienie przez Konstantyna Wielkiego w miejscu śmierci, pogrzebu i zmartwychwstania Chrystusa nowej Jerozolimy (sic!) między innymi tym, że był to *doskonały środek świata*². Takie rozumienie tego miejsca jako centrum

² „Dokładnie w miejscu, gdzie pogrzebano Zbawiciela, wzniesiono nową Jerozolimę. Cesarz postawił monument, który miał świadczyć o zwycięstwie nad śmiercią odniesionym przez Zbawiciela. Być może nie jest błędem utożsamienie właśnie tego monumentu z nową Jerozolimą (καινή Ἱερουσαλήμ) wieszczoną w przepowiedniach proroków. Konstantyn chciał adorować świętą grootę, bowiem uznał ją za doskonały środek świata” (Euzebiusz z Cezarei 2007, III, 33-34).

świata i historii przedstawił też w swoich katechezach Cyryl Jerozolimski (zm. 386)³. To nowe widzenie Jerozolimy w kontekście jej roli w historii zbawienia i obecności w niej świętych tego pamiątek, podsumował i ugruntował św. Hieronim (zm. 420). To on określił Jerozolimę centrum i pępkiem świata, gdzie Bóg – pośrodku ziemi – dopełnił dzieła zbawienia: „Jerozolima położona jest na środku świata... jest ona pępkiem ziemi” (*Hierusalem in medio mundi sitam... umbilicum terrae eam esse*)⁴.

W sensie ścisłym owym *umbilicus mundi* była Golgota, na której Chrystus umarł na krzyżu⁵. Na jej szczycie Konstantyn Wielki postawił okazały, złoty krzyż, w czym naśladowali go jego następcy. Począwszy od złotego krzyża Konstantyna, był to zawsze krzyż tryumfalny, zwycięski sztandar (*vexillum*), pomnik zwycięstwa Chrystusa. O krzyżu stojącym na Golgocie wielokrotnie wspomina ok. 385 w swoim itinerarium pątniczka Egeria (Egeria 1996, *passim*). Złoty krzyż, wysadzany szlachetnymi kamieniami i perłami (*crux gemmata*), miał ustawić na Golgocie cesarz Teodozjusz I Wielki (zm. 395). Wygląd tego monumentu oraz części krużganek w jerozolimskim sanktuarium, ma dokumentować mozaika w apsydzie rzymskiej bazyliki Santa Pudenziana z 402-417 r. (il. 1; Henderson 1987, 221; Oakeshott [b.r.], 74-76). Krzyż na tej mozaice, ustawiony na szczycie Golgoty i jaśniejący na tle nieba blaskiem złota i szlachetnych kamieni, z ozdobnie rozszerzonymi zakończeniami ramion, daje pewne wyobrażenie o charakterze i estetyce pomnika-klejonotu upamiętniającego miejsce i fakt odkupienia rodzaju ludzkiego.

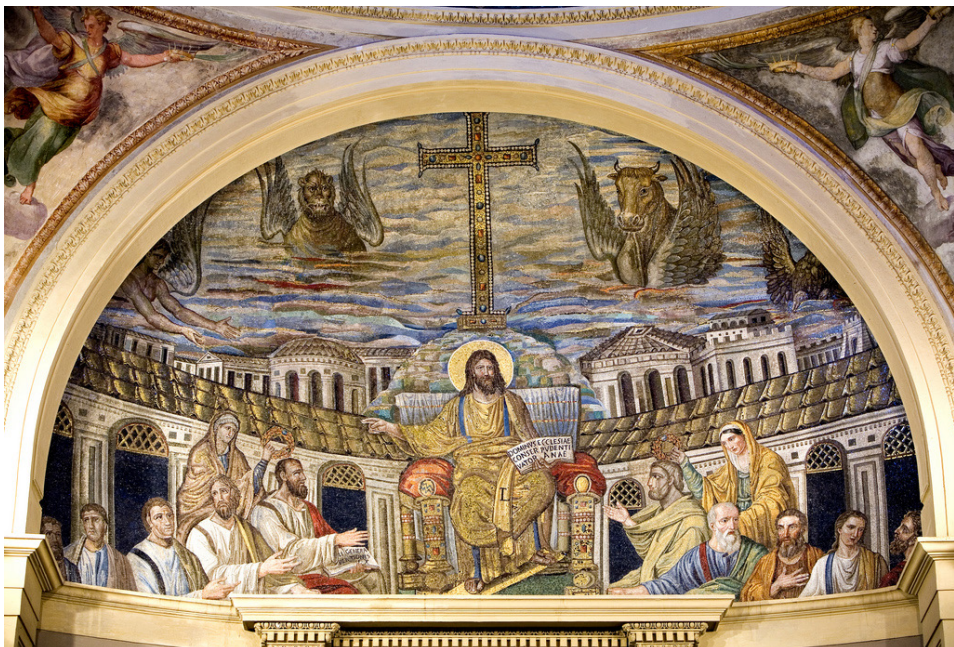
Ten lśniący złotem i precjozami krzyż, symbol tryumfu Chrystusa oraz znak Zbawienia i Paruzji, stał się wzorem dla trudnej do zliczenia liczby podobnych mu dzieł, wykonywanych w różnych technikach, wśród których dzieła złotników w większości zawierały relikwie drzewa Krzyża Świętego lub/i inne relikwie Męki Pańskiej⁶. Jako wzorcowe postrzegano nie tylko formę i symboliczne znaczenie

³ „Na krzyżu Chrystus rozpostarł swoje ręce, by z Golgoty, która znajduje się dokładnie pośrodku ziemi objąć cały świat, aż po jego najodleglejsze krańce. Nie ja to potwierdzam, lecz prorok, który mówi: «Sprawiłeś zbawienie pośrodku ziemi» (Ps 73,12 LXX: εἰργάσατο σωτηρίαν ἐν μέσῳ τῆς γῆς). Ten, który wyciągnął Boskie ręce, by utwierdzić świat, rozpostarł Swoje ręce [na Golgocie]” (Cyryl Jerozolimski 2000, XIII, 28).

⁴ „Jerozolima położona jest na środku świata. Potwierdza to ten sam prorok, wykazując, że jest ona pępkiem ziemi (*Hierusalem in medio mundi sitam, hic idem propheta testatur, umbilicum terrae eam esse demonstrans*). Psalmista, opisując Narodzenie Pana, powiedział: «Prawda z ziemi wyrosła» (Ps 85,12 Wulg), po czym, mówiąc o Męce Chrystusa, rzekł: «Sprawiłeś zbawienie pośrodku ziemi» (*Operatus est salutem in medio terrae*; Ps 73,12 Wulg). Rzeczywiście od wschodu Jerozolima graniczy z regionem, który nazywa się Azja, od strony zachodniej – z tym, który nazywa się Europa, od strony południowej – z Libią i z Afryką, zaś od strony północnej z narodami Scytów, z Armenią i Persją oraz z tymi z Pontu. Zatem jest ona położona prawdziwie pośrodku narodów, ponieważ Bóg narodził się w Judei Jego Imię stało się wielkie w Izraelu, aby wszystkie narody z jego otoczenia brały zeń przykład” (Hieronimus 1964, III, 5,5), za użyczenie własnego tłumaczenia tego tekstu dziękuję ks. dr. Dariuszowi Sztukowi SDB.

⁵ Tradycja judeo-chrześcijańska i średniowieczni teologowie związali z Golgotą szereg innych wydarzeń z historii Zbawienia: w tym miejscu Bóg, jako *Architectus Universi*, na początku dzieła stworzenia miał wbić ostrze cyrkla, aby zakreślić krąg wszechrzeczy; tutaj miał być pochowany praojciec Adam; tutaj Melchizedech złożył ofiarę z chleba i wina Bogu Abrahama; w tym też miejscu Abraham miał złożyć na ołtarzu ofiarę z syna Izaaka.

⁶ Do wczesnych przedstawień krzyża w typie *crux gemmata*, poza mozaiką z kościoła S. Pu-

Il. 1. Mozaika w apsydzie bazyliki Santa Pudenziana w Rzymie, 402-417 r., fot. IStorax www.flickr.com.

tego krzyża, lecz także jego usytuowanie *in medio mundi*. Taki właśnie monument krzyża z relikwiami Drzewa Krzyża Św., wykonany ze złota i wysadzany szlachetnymi kamieniami, polecił ustawić w bazylice św. Piotra papież Symmachus (zm. 514)⁷. W itinerarium spisany za pontyfikatu Hadriana I (zm. 638), znanym jako *Notitia ecclesiarum urbis Romae*, zaleca się pielgrzymom nawiedzającym ołtarze i relikwie bazyliki św. Piotra, aby udali się „do portyku, gdzie przechowywany jest życiodajny sztandar krzyża” (*ad porticum ubi vivificae crucis vexillum servatur*; *Notitia ecclesiarum* 1942, 98)⁸. Krzyż ten, określony jako *vexillum*, musiał być zatem okazały i wyróżniający się ozdobą, skoro – w bogatej w relikwie i świętości bazylice watykańskiej – był traktowany jako miejsce ważne i nie do pominięcia przez pielgrzyma. *Sacramentarium Paduensis* (VII w.) potwierdza, że relikwie Drzewa Krzyża Świętego zawarte w tym monumencie były przez wiernych (*qui*

denziana, należy zaliczyć: krzyż mozaikowy w centrum kopuły Mauzoleum Galli Placydii w Rawennie (ok. 450), mozaikowy krzyż w apsydzie kościoła San Apolinare in Classe w Rawennie (549), a także krzyż namalowany na ścianie katedry w Faras (VIII/IX w.); wśród dzieł złotniczych: stauroteki Justyna II i króla Dezyderiusza (VI/VII i VIII w.), krzyż Gisulfa księcia Fruli z muzeum w Cividale (VII w.), krzyż z katedry w Oviedo (828).

⁷ „Dalej, u źródła chrzcielnego w bazylice świętego Piotra Apostoła [wykonał] (...) krzyż ze złota i szlachetnych kamieni, gdzie umieścił drzewo Pańskie, sam złoty krzyż ważący 10 funtów” (*Liber Pontificalis* 2014, LIII, 7).

⁸ Josef Braun podaje, że krzyż ten był ustawiony w północnym ramieniu transeptu bazyliki, obok baptysterium (Braun 1924, 401). Wspomniany w tekście portyk był zapewne oprawą portalu prowadzącego od strony wnętrza bazyliki do baptysterium, ulokowanego na przedłużeniu północnego ramienia transeptu.

ad adorandam vivificam cruce adveniunt) uroczyscie czczone w bazylice św. Piotra 14 września – w uroczystość Podwyższenia Krzyża Świętego (Tongeren 2013, 15-16).

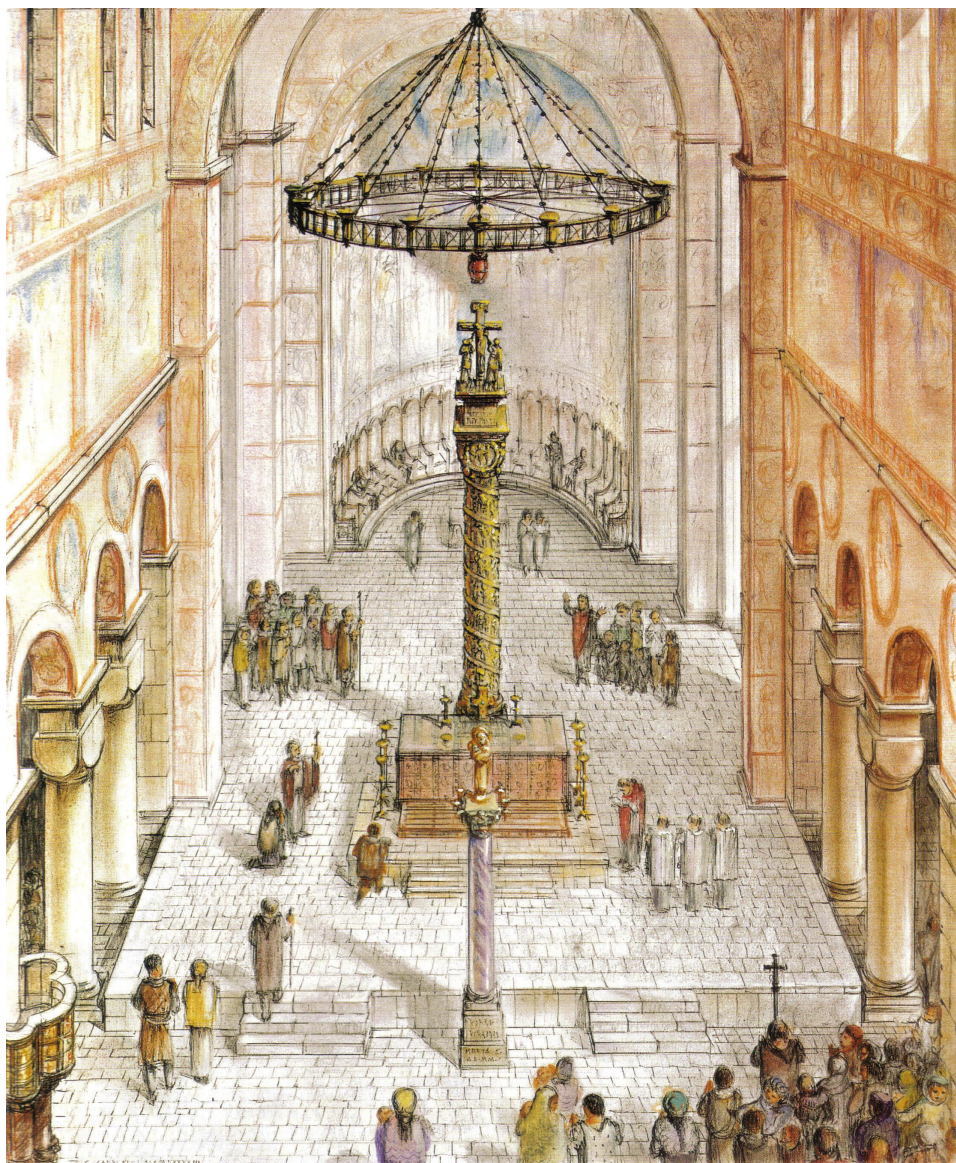
2. *IN MEDIO ECCESIAE* – NA WZÓR JEROZOLIMY

Postrzeganie już we wczesnym średniowieczu Rzymu i jego bogatych w relikwie kościołów jako „świętego krajobrazu” Ziemi Świętej i drugiej Jerozolimy, razem z liturgią stacyjną i kultem miejsc świętych i relikwii Męki Pańskiej, zostało przeniesione do kościołów biskupich i klasztornych poza Rzymem, po północnej stronie Alp. Liturgię stacyjną celebrowaną w Rzymie odwzorowywano pielgrzymowaniem z katedry do rozlokowanych wokół niej okolicznych kościołów. Tak było np. w Kolonii (nazywanej *Roma secunda*), a także w Konstancji, Akwizgranie, Trewirze czy Bambergu (Odenthal i Stracke 1998, 134-162; Kopp 2011, 79-81). Stacyjną liturgię sprawowano także we wnętrzu kościołów, celebrując procesje do obecnych w nich ołtarzy-memorii, czego przykładem może być m.in. kolegiata św.św. Apostołów w Kolonii (Odenthal i Stracke 1998, 146). Aby nawiązać do jerozolimskiego wzorca, zaczęto, *ad instar Hierusalem*, w kościołach katedralnych i klasztornych oraz kolegiatach ustawiać w ich centrum (*in medio ecclesiae*), na osi nawy głównej, monument krzyża (początkowo niezwiązany z ołtarzem). Gdy opat Angilbert wznosił kościół w Centuli (790-799), a opat Haito kreślił plan kościoła dla opactwa St. Gallen (819), dla obu było rzeczą oczywistą, że w centrum klasztornej świątyni ma być ustawiony monument krzyża (Jacobsen 1992; Sennhauser 2001, 30; Beer 2005, 284; Lehmann 1965, 377, 383). *Ad cruce in medio ecclesiae* zwracał się w inskrypcjach dedykacyjnych umieszczanych przy ołtarzach Hraban Maur (Hrabani Carmina, *Carmen* LXX/IV oraz XLI/V, XLIX/VI). Należy wyraźnie podkreślić, że pierwotny w naśladowczej koncepcji wnętrza wczesnośredniowiecznych świątyń był monument krzyża *in medio ecclesiae*, który miał reprezentować Gólgotę z pomnikiem krzyża w centrum Jerozolimy i świata.

Pomnikowy charakter krzyży lokowanych *in medio ecclesiae* wyraźnie podkreślało usytuowanie niektórych z nich na kolumnie (Braun 1924, 404; Beer 2005, 265 nn). Pozostałością takiej aranżacji jest tzw. *Kolumna Bernwarda* z kościoła św. Michała w Hildesheim z ok. 1020 r., obecnie eksponowana w tamtejszej katedrze (il. 2°). Kolumna, wzorowana na rzymskiej *Kolumnie Trajana*, jest dekorowana spiralnie ułożoną sekwencją scen z publicznej działalności Chrystusa – od chrztu w Jordanie do wjazdu do Jerozolimy w Niedzielę Palmową. Usytuowana pierwotnie w centrum kościoła św. Michała, prezentowała na szczycie pełnoplastyczną scenę ukrzyżowania (niezachowana)¹⁰. Miejsce to odpowiadało Gólgocie, podobnie jak odległość od kolumny do krypty z grobowcem biskupa Bernwarda, ułożonej pod chórem

⁹ W zaprezentowanej rekonstrukcji autorzy skupili się głównie na formie kolumny i obecności przy niej ołtarza, natomiast jej usytuowanie we wnętrzu kościoła, i samo wnętrze, potraktowali z dużą dowolnością.

¹⁰ Wysokość: 3,79 m, średnica trzonu: 58 cm (na temat *Kolumny Bernwarda*: Gallistl 1993).

Il. 2. Kolumna Bernwarda przy ołtarzu Św. Krzyża w centrum kościoła św. Michała w Hildesheim, rekonstrukcja Carpiceci-Gallistl. Fot. za: Gallistl 1993.

mnichów w zachodniej części kościoła, miała odpowiadać odległości od Golgoty do Grobu Chrystusa w Jerozolimie¹¹. Złoty, dwumetrowej wysokości krzyż z repusowanym w złocie wizerunkiem Chrystusa prezentowała na swoim szczycie kolumna

¹¹ Odległość ta, w dzisiejszej Bazylice Grobu Chrystusa, wynosi 43 m. Anonimowy pielgrzym z Piacenzy, który opisał swoją pielgrzymkę do Ziemi Świętej ok. 570 r., podaje, że od Golgoty do Grobu Chrystusa było 80 kroków (Anonim z Piacenzy 1996, 19).

– bogato zdobiona rzeźbami, kamieniami szlachetnymi i emaliami¹², którą w centrum kościoła opackiego w Saint-Denis pod Paryżem polecił ustawić opat Suger, a w 1148 r. poświęcił papież Eugeniusz III¹³. Pewne wyobrażenie o tym zaginionym dziele złotników mozańskich daje podstawa krzyża z Saint-Omer z ok. 1160 r., uważana za pomniejszony wizerunek monumentalnej kolumny z Saint-Denis¹⁴.

3. ARA CRUCIS HRABANA MAURA

Obecność w centrum świątyni monumentu krzyża jednoznacznie wyróżniała to miejsce, którego znaczenie liturgiczne dopełniło ustawienie przy krzyżu ołtarza – *altare sanctae crucis*. Wtórne w stosunku do monumentu krzyża usytuowanie tego ołtarza, a równocześnie autonomię krzyża w relacji z ołtarzem, przywołują określenia typu: *altare ad sanctam crucem* lub *ara quae ad crucem dicitur* oraz *altare ante crucem posita* (Braun 1924, 404), czy też *titulus* skomponowany przez Hrabana Maura w 850 r. dla ołtarza Św. Krzyża w Hersfeld: *Ad crucem erga altare positam*¹⁵. Przywołany *titulus* Hrabana Maura dokumentuje jeszcze jedną okoliczność: krzyż-pomnik był relikwiarzem prezentującym w bogatej oprawie zazwyczaj relikwie Drzewa Krzyża Świętego i czasami także inne relikwie Męki Pańskiej, natomiast podczas konsekracji ołtarza ustawionego przy krzyżu – określanego jako ołtarz Świętego Krzyża (*altare/ara sanctae crucis*), w jego *sepulcrum*, były deponowane zazwyczaj relikwie świętych. Hraban podaje w swojej inskrypcji, że w krzyżu w Hersfeld znajdowały się: partykuła Krzyża Pańskiego, fragment całunu oraz szaty Chrystusa; a w ołtarzu relikwie: św. Grzegorza, Marcina, Ambrożego, Medarda, Maximusa, Germana, Remigiusza i dziewicy Anastazji. Podobnie Hraban relacjonuje o krzyżu stojącym w centrum kościoła św. Bonifacego w jego własnym opactwie w Fuldzie, w którym były złożone relikwie: częśćka Krzyża Świętego, fragment kolumny biczowania, okrwawiony kamień z Kalwarii i częśćka gąbki, w której podawano Chrystusowi ocet¹⁶. Po tym wyliczeniu wymienia relikwie dwudziestu czterech świętych, które towarzyszą relikwiom Męki Pańskiej – tak liczne relikwie mogły się znajdować w *sepulcrum* ołtarza.

Krzyż i ołtarz przy nim posadowiony w centrum opackiego kościoła w Fuldzie opat Hraban Maur – w sobie właściwy, wyrafinowany i conceptualny sposób – upamiętnił na końcu *I Księgi* dzieła sławiącego świętość, chwałę i zbawczą moc

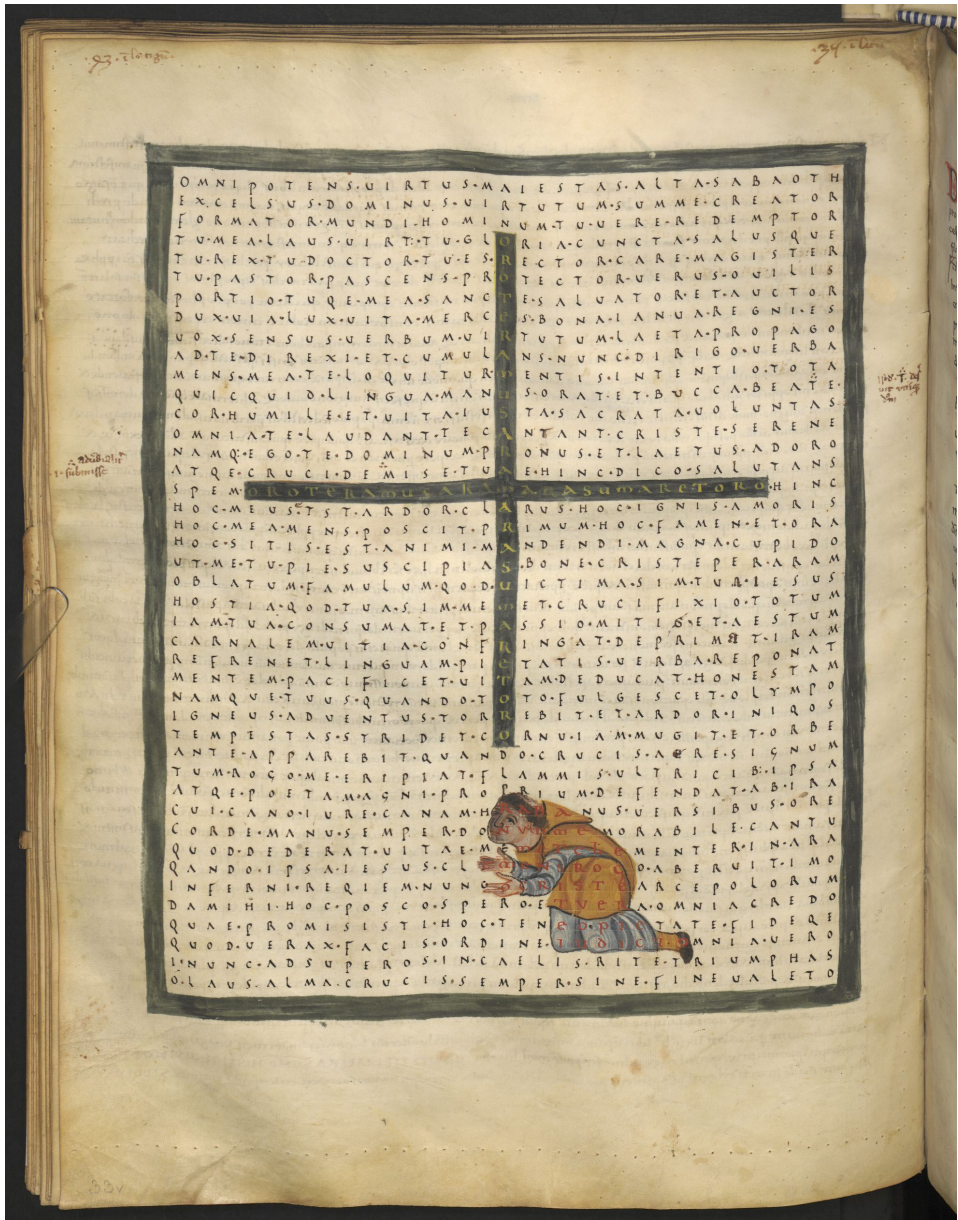
¹² Kolumna posiadała 68 przedstawień ze Starego i Nowego Testamentu prezentujących typologiczny wykład na temat historii Zbawienia, której kulminacją stała się ofiara krzyżowa Chrystusa.

¹³ Wg opisu opata Sugera kolumna miała wysokość ok. 3 m (Braun 1924, 404-405).

¹⁴ Brąz złożony, dekorowany emaliami, wysokość 30, 7 cm szerokość 29,5 cm (Saint-Omer, Musée des Beaux-Arts, Inw. nr 2800; Fillitz 1984, 257, il. 346).

¹⁵ *AD CRUCEM ERGA ALTARE POSITAM. / HAS RELIQUIAS CONTINENT / Pars crucis hic domini est, qua Christus saecula beavit. / Portio sudarii chlamidis atque sacrae. / Papa en Gregorius, Martinus praesul et almus. / Ambrosius doctor atque Medardus ovant. / Maximinus adest, Germanus, hicque Remigius / Virgine cum insigni et martyre Anastasia* (Hrabani Carmina, Carmen LXXVII/VIII).

¹⁶ *Pars crucis hic domini est, ubi caesus parsque columnae / Petra cruenta calvarique locus / Spongia, quae Christo potum porrexit aceti* (Hrabani Carmina, Carmen XLI/V).

Il. 3. Hraban Maur kłęczący przed krzyżem utworzonym z palindromu: ORO TE RAMUS ARAM ARA SUMAR ET ORO, miniatura w: *De Laudibus Sanctae Crucis*, Wiedeń, Österreichische Nationalbibliothek, ms 652, f. 33 v, ok. 840 r. Fot. Österreichische Nationalbibliothek.

Krzyż Świętego: *De Laudibus Sanctae Crucis* (ok. 840)¹⁷. Dzieło to jest świadectwem znaczenia krzyża jako głównego plastycznego przedstawienia we wczesnym

¹⁷ Zob. Hrabani *De Laudibus*; obok drukowanej edycji tekstu korzystałem także z cyfrowych reprodukcji jego manuskryptu: *De Laudibus Sanctae Crucis*, Wiedeń, Österreichische Nationalbibliothek, ms 652.

średniowieczu (Henderson 1987, rozdział: *De Laudibus Sanctae Crucis*, 217 nn). Na ostatniej z 28 kompozycji tekstowo-obrazowych rozprawy, zredagowanych w stylu *carmina figurata* (Visuelle Poesi 2012, 204 nn, szeroka literatura nt. dzieła Hrabana Maura – tamże, 231-233; Garipzanov 2018, 309-311), którą zatytułował w komentarzu: *De figura visessima octava, ubi opifex ipse sanctam crucem adoratur*¹⁸, Hraban przedstawił siebie klęczącego w pokłonie przed krzyżem (il. 3). Kształt tego krzyża, umieszczony i wyróżniony kolorem w centrum tekstu, tworzy zdanie-palindrom będące kwintesencją kończącej dzieło modlitwy Hrabana: *Spem ORO TE RAMUS ARAM ARA SUMAR ET ORO hinc*¹⁹ ([Ja] Ramus²⁰ [tn. Ra]banus [M]aur[us], z nadzieją błagam Cię, ołtarzu-krzyżu [tu krzyż rozumiany jako *ara crucis*²¹], abym [przy] ołtarzu został wzięty [tn. dopełnił swoich dni], i [o to] tu proszę). O tym, że to on, Hraban, wypowiada tę modlitwę, informuje jego odautorski komentarz: *Imago vero mea quam subter crucem genua flectentem et orantem depinxeram* (mój prawdziwy wizerunek, który namalowałem klęczący i modlący się pod krzyżem). Miejszem i adresatem tej osobistej modlitwy Hrabana Maura, zapisanej na ostatniej figuralnej karcie *De Laudibus Sanctae Crucis*, jest – wspomniany wyżej – krzyż stojący w centrum opackiego kościoła i ołtarz Św. Krzyża przy nim umiejscowiony. To przed nimi klęczy w pokorze i modli się Hraban – opat i poeta. Świadczy o tym dalsza część jego modlitwy, gdzie prosi Chrystusa, aby jego, swojego sługę, który został ofiarowany tu na ołtarzu jako Jezusowa hostia ofiarna, łaskawie przyjął²². Na omawianej miniaturze Hraban klęczy przed krzyżem umieszczonym w centrum kompozycji strony, w jego opackim kościele krzyż i ołtarz Św. Krzyża były usytuowane analogicznie. Ten osobliwy krzyż, utworzony – niczym odmawiane w nieskończoność (bo od początku do końca i od końca do początku) tajemnicze zakłęcie – z modlitwy-palindromu, kładzie się na ostatniej karcie dzieła niczym pieczęć o mocy niezwyklej, zakłętej w świętym znaku i tworzącej go modlitwie. Taką samą niezwyklej moc posiadał dla wiernych krzyż stojący w centrum średniowiecznych świątyń, przed którym – jak Hraban Maur – zanoszono modlitwy w pokornym uniżeniu i z rewerencją.

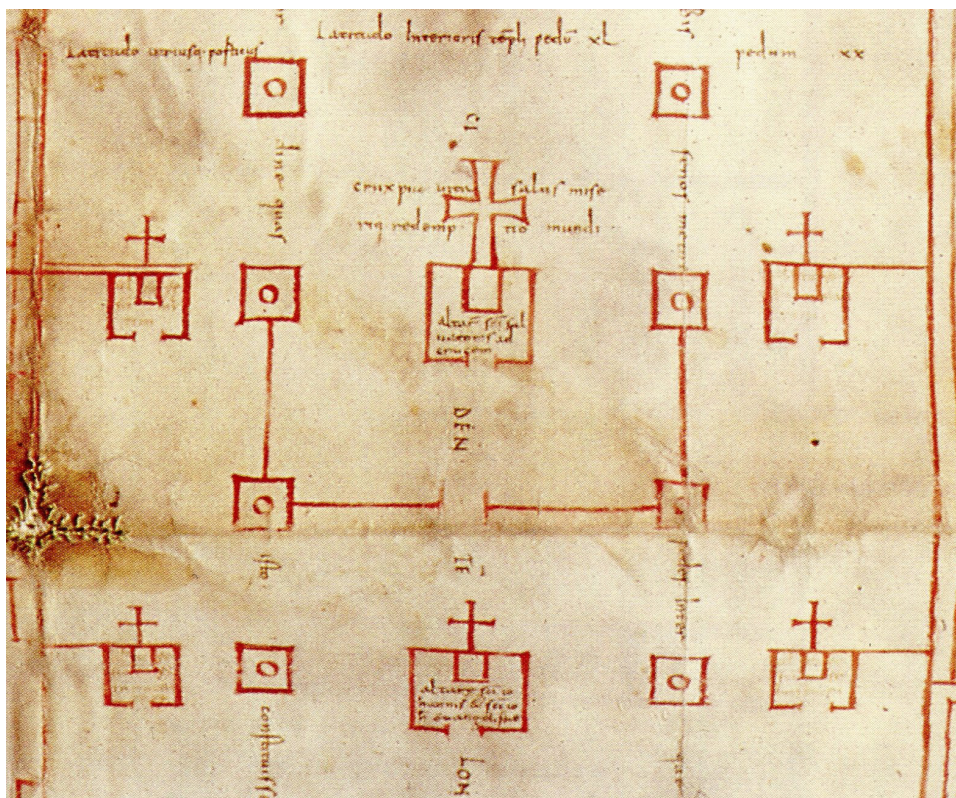
¹⁸ O obrazie 28, gdzie twórca dzieła sam adoruje święty Krzyż (Hrabani *De Laudibus* 1993, *Liber II*, Caput XXVIII).

¹⁹ Majuskułą wyróżniłem tekst palindromu, w manuskrypcie cały tekst na stronie jest pisany majuskułą. W wierszu z palindromem jego tekst poprzedzają i kończą dwa wyrazy: *spem* i *hinc*.

²⁰ W j. łacińskim *ramus* znaczy: gałąź, konar, odrośl/odgałęzienia, ale też owoc. W tym przypadku Hraban, układając palindrom, wprowadził ten termin jako grę słów określających jego osobę: Hrabanus Maurus.

²¹ Określenie krzyża jako *ara crucis* (ołtarz krzyża) jest znane Hrabanowi i pojawia się w *De Laudibus Sanctae Crucis*, np. w odniesieniu do Chrystusa-kapłana w komentarzu do *Figura XXIV: in ara crucis immaculatam se obtulit hostiam Deo, agnum videlicet illum qui abstulit peccata mundi*. Bezpośrednio przywołuje to określenie dla krzyża jako *ara salutifera* (ołtarz zbawczy) w komentarzu do *Figura XXVIII: te Dominum verum simplex et laetus adoro, atque cruci tuae submisce et humiliter salutans dico: O lignum vitale et ara salutifera, te adoro* (Hrabani *De Laudibus*, *Liber I*, *Figura XXIV: Declaratio Figurae*, *Figura XXVIII: Declaratio Figurae*).

²² *Ut me tu pie suscipias, bone Christe, per aram / oblatum famulum, quod victima sim tua, Hiesus / hostia quod tua sim* (Hrabani *De Laudibus*, *Liber I*, *Figura XXVIII*).

Il. 4. Fragment *Planu z Sant Gallen* z zaznaczonym w centrum świątyni klasztornej krzyżem i ołtarzem przy nim, ok. 819 r., Stiftsbibliothek Sant Gallen, Ms1092. Fot. Stiftsbibliothek Sant Gallen.

4. OŁTARZ DEDYKOWANY ŚWIĘTEMU KRZYŻOWI – *ALTARE SANCTAE CRUCIS*

Krzyż uroczystie prezentowany *in medio ecclesiae* był zawsze krzyżem okazałym – tak co do wielkości jak i co do formy i materii. Dobrze ilustruje tę sytuację *Plan z St. Gallen* z ok. 819 r., na którym w klasztorным kościele przy każdym z ołtarzy naniesiony jest niewielki krzyżyk, natomiast krzyż usytuowany w centrum świątyni, opisany jako *Crux pia vita salus miserie mundi*, jest wyróżniony wielkością i rozłożystym kształtem (il. 4). Żywot św. Alderyka (zm. 856) podaje, że dla katedry w Le Mans biskup ten ufundował za ołtarzem *in medio ecclesiae* krzyż wykonany ze złota i srebra podziwu godną sztuką²³. Fundację takiego krzyża przez króla Knuta Wielkiego (zm. 1035) i królową Emmę (zm. 1052) dla New Minster w Winchester dokumentuje całostronicowa ilustracja w *Liber Vitae* z New Minster z ok. 1031 r. (il. 5)²⁴. Królewska para prezentuje grupie mnichów okazały i lśniący

²³ *Crucifixum Domini nostri Jesu Christi auro et argento mirabiliter fabricatum* (Gesta Aldrici, cap. 3., cyt. za: Braun 1924, 404, przyp. 53).

²⁴ Londyn, British Library, MS Stowe 944, f. 6r. Knut Wielki ufundował ten krzyż po pielgrzymce do Ziemi Świętej, którą odbył w 1027 r. Ofiarowany opactwu przez króla krzyż zaginął w XII w.

złotem krzyż stojący na okrytej obrusem mense ołtarza, najprawdopodobniej jest to ołtarz Św. Krzyża w kościele w New Minster.

Rysunek w *Liber Vitae* dobrze ilustruje nową sytuację, jaka powstała w momencie pojawienia się ołtarza przy krzyżu stojącym w środku kościoła. Należy w tym miejscu przypomnieć, że pierwotnie na ołtarzu nie mogło być kładzione/stawiane nic poza księgami i naczyniami liturgicznymi używanymi podczas liturgii mszy św. Rozwój kultu relikwii i Eucharystii rozszerzył tę praktykę o prezentowanie na ołtarzu puszki z Ciałem Pańskim (*pyxis*) oraz relikwiarzy, co poświadcza upomnienie synodalne (*Admonitio synodalis*) z początku IX w.: „Na ołtarzu nie należy nic kłaść, z wyjątkiem relikwiarzy i relikwii, czterech ewangelii oraz puszki z Ciałem Pańskim jako wiatyku dla chorych; pozostałe [rzeczy] niech będą składane w godnym miejscu”²⁵. W przypadku krzyży relikwiarzowych – a taki zapewne na ilustracji w *Liber Vitae* prezentuje królowa para – możliwe było ich czasowe

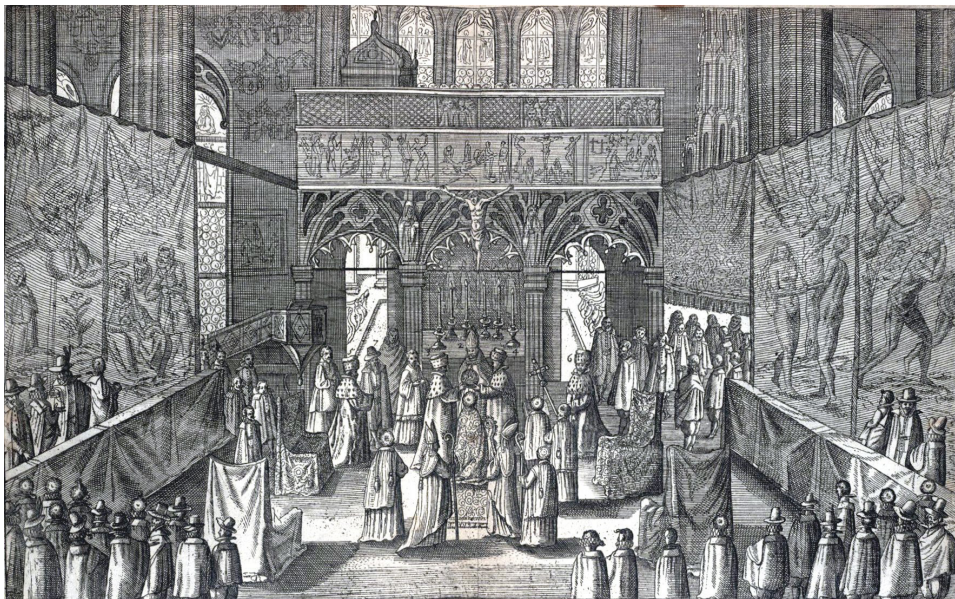

Il. 5. Król Knut Wielki i królowa Emma ofiarowują krzyż dla New Minster w Winchester, miniatura w *Liber Vitae* z New Minster z ok. 1031 r. Londyn, British Library, MS Stowe 944, f. 6r. Fot. British Library.

eksponowanie na ołtarzu w ramach praktyki prezentowania relikwii wiernym (*ostensio reliquiarum*) i ich adoracji. Praktyka poświadczona w zaleceniu synodalnym pozwala przyjąć, że krzyże ustawione *in medio ecclesiae* nie stały na ulokowanym przy nich ołtarzu, lecz osobno (np. na kolumnie, o czym już była mowa). Mimo takiej separacji, ołtarz znajdował się w ich bezpośrednim sąsiedztwie – zarówno przestrzennym jak i wzrokowym. Dla spoglądających z perspektywy nawy głównej w kierunku krzyża i ołtarza oba tworzyły jedną kompozycję (zob. il. 2). Sytuacja ta odpowiada relacji, jaka powstanie kilka wieków później między ołtarzem i jego nastawą/retabulum. Przywoływany w rozważaniach na temat początków nastawy ołtarzowej *Kanon* 69 synodu w Trewirze z 1310²⁶, zalecający, aby o tytule

²⁵ *Super altare nihil ponatur, nisi capsae et reliquiae et quatuor evangelia et pyxis cum corpore domini ad viaticum pro infirmis; cetera in nitido loco recondantur* (*Admonitio synodalis* 9, PL 132, szp. 456).

²⁶ *Praecipimus, ut in unaquaque Ecclesia ante, vel post, vel super Altare sit imago, vel sculptura, vel scriptura, vel pictura expresse designans, & cuilibet intuenti manifestans, in cujus Sancti meritum honorem sit ipsum Altare constructum* [Polecamy, aby w każdym kościele, przed, z tyłu lub nad ołtarzem, umieszczony był obraz, rzeźba lub malowidło wyraźnie informujące patrzącego na czyją cześć i pod jakim tytułem dany ołtarz został wystawiony] (*Concilium Treverense* LXIX, w: *Concilia Germaniae* 1761).

Il. 6. Koronacja cesarza Macieja Habsburga przy lektorium i ołtarzu Św. Krzyża w katedrze we Frankfurcie nad Menem w 1612 r., miedzoryt Arthusa Gotarda z cyklu: *Electio et coronatio sereniss. potentiss. et invictiss. principis ... Matthiae I. electi rom. imperat. semper augusti etc.* (...). Fot. za: commons.wikimedia.org.

ołtarza informowało obecne w jego bliskości przedstawienie plastyczne, znajduje swój pierwowzór w kompozycji ołtarza Św. Krzyża *in medio ecclesiae* – stojący przy ołtarzu krzyż informował (już w IX w.) o jego tytule konsekuracyjnym. Analizę tej sytuacji można podsumować stwierdzeniem, że historia nastawy ołtarzowej – jako kompozycji plastycznej towarzyszącej ołtarzowi – bierze swój początek we wczesnym średniowieczu od kompozycji *altare sanctae crucis* – ołtarza i stojącego przy nim krzyża, ulokowanych *in medio ecclesiae*.

Ołtarz Św. Krzyża pełnił *de facto* funkcję ołtarza głównego dla wiernych lub/i braci zakonnych zgromadzonych w zachodniej, pozaklauzurowej części świątyni. Należy tu dopowiedzieć, że oprócz lokalizacji w centrum kościoła ołtarz ten był usytuowany *ante chorum* – czyli poza niedostępną dla osób świeckich przestrzenią zakonnego lub kanonickiego chóru. Jego lokalizacja i asystencja krzyża powodowały, że stanowił centrum liturgiczne tej części świątyni. W sytuacji, gdy w pobliżu kościoła katedralnego, klasztornego lub kolegiaty nie było kościoła parafialnego jako ośrodka duszpasterskiego dla wiernych, ołtarz Św. Krzyża stawał się ołtarzem dedykowanym duszpasterstwu parafii (Braun 1924, 406). Przy ołtarzu tym sprawowane były sakramenty święte, zwłaszcza msza św., w świąteczne dni prezentowano tu relikwie²⁷, a także sprawowano uroczyste ceremonie z udziałem świeckich, w tym cesarskie i królewskie koronacje (il. 6)²⁸.

²⁷ Monograficznym opracowaniem tematu prezentacji relikwii w średniowieczu, w tym również różnych przestrzeni, w jakich były one ukazywane, jest praca Kühne 2000.

²⁸ Klaus Gamber reprodukuje rycinę z koronacji cesarzowej Eleonory w 1630 r., ceremonia miała miejsce przy ołtarzu Św. Krzyża i lektorium katedry w Ratyzbonie (Regensburgu) (Gamber 1981, 110-111).

Trzeba też zwrócić uwagę na jeszcze jedną okoliczność, ważną dla funkcjonowania i ceremonialnego charakteru *altere sanctae crucis*. Prestiż oraz szeroka dostępność miejsca jego lokalizacji, a także symboliczne znaczenie stojącego obok niego krzyża, w którym postrzegano odwzorowanie Golgoty, powodowały, że przestrzeń w bezpośredniej bliskości ołtarza Św. Krzyża była w średniowieczu najbardziej cenionym miejscem pochówku osób świeckich (Möbius 1989, 20). Zwyczaj grzebania zmarłych we wnętrzu budynku kościoła jest równy jego historii i jest postrzegany jako kontynuacja praktyki *sepultura ad sanctos* z wczesnochrześcijańskich nekropolii. Propagując modlitewną pamięć o zmarłych, Grzegorz Wielki zalecał pochówek w kościele jako korzystny z uwagi na modlitwne *memento* za zmarłego osób odwiedzających świątynię. Jedyny warunek, jaki papież stawiał tej praktyce, to godne życie zmarłego i jego

Il. 7. Lektorium zwieńczone monumentalnym krucyfiksem z ołtarzem św. Krzyża ulokowanym w centrum, od strony nawy głównej, ok. 1230 r., kościół opactwa w Wechselburgu (Saksonia). Fot. za: <https://de.wikipedia.org>.

zejście ze świata bez ciężkich grzechów na sumieniu (Grzegorz Wielki 2000, IV, 52). Bez wątpienia już sama możliwość lokalizacji grobu w kościele należała do sytuacji wyjątkowych. Zwykle taką możliwość posiadali władcy, biskupi (w kolegiatach kanonicy kapituły) oraz szczególnie dobrodzieje kościołów/klasztorów, a zwłaszcza fundatorzy i ich rodziny. Ponieważ powszechnie cenioną formą komemoracji była msza/msze w intencji zmarłego (*missa pro defunctis*), w praktyce starano się, aby być

Il. 8. Krucyfiks przy łuku tęczowym kościoła w Stąnga, ok. 1250 r.
Fot. za: Wolska 1997.

pochowanym możliwie najbliżej ołtarza, w tym przypadku ołtarza Św. Krzyża. Potwierdzają to informacje o pochówkach zmarłych, na przykład: *in navi ecclesiae prope altare s. crucis* lub *in navi ecclesiae ante crucifixum*, *in navi ecclesiae ante magnam crucem* (Möbius 1989, 20). Pochowanie człowieka świeckiego w takim miejscu należy postrzegać w kategoriach wyjątkowego uhonorowania oraz prestiżu jego osoby lub też – czego nie można pominąć – jego szczególnej hojności na rzecz świątyni/klasztoru.

Za moment przełomowy dla lokalizacji i oprawy *altare sanctae crucis* należy uznać pojawienie się w kościołach katedralnych, kolegiackich i klasztornych lektorium bądź też przegrody chóru. Ołtarz Św. Krzyża, stojący zwykle po środku nawy przy krzyżu, znalazł się teraz przed ścia-

ną lektorium/przegrody, najczęściej przylegającym do niej w jej centrum. Takie usytuowanie dobrze charakteryzuje opis wnętrza, odbudowanego przez arcybiskupa Lanfranca (zm. 1089), katedry w Canterbury: *Pulpitum vero turrem quodammodo separabat et ex parte navis in medio sui altare s. crucis habebat* (lektorium zaś oddzielało w pewien sposób wieżę [ponad transeptem – JN] i od strony części nawowej, po środku swojej [konstrukcji], posiadało ołtarz Św. Krzyża)²⁹. Krzyż, stojący wcześniej swobodnie *in medio ecclesiae*, znalazł teraz najczęstszą lokalizację jako zwieńczenie konstrukcji lektorium (il. 7); mógł też być umieszczony na jego ścianie, bezpośrednio ponad ołtarzem (Beer 2005, 283-284). W średniowiecznych kościołach cysterskich monumentalny, drewniany krucyfiks był umieszczony ponad przegrodą chóru i ulokowanym przy niej ołtarzem Św. Krzyża, stanowiąc najbar-

²⁹ Fragment z *Chronica Gervasii monachi Cantuariensis*, 10, cyt. za: Braun 1924, s. 404 przyp. 50.

dziej znaczący, bo jedyny element plastyczny w nawie głównej i w zachodniej części klasztornej kościoła. Taka aranżacja przegrody z krucyfiksem i ołtarzem z ok. 1360 r. zachowała się w kościele meklemburskiego opactwa Doberan³⁰. Połączenie krucyfiksu i ołtarza Św. Krzyża z lektorium lub przegrodą chóru nie zmieniło ich dominującej pozycji we wnętrzu świątyni – niezmiennie krucyfixs i ołtarz były postrzegane jako obecne *in medio ecclesiae*. Krucyfixs ustawiony bądź zawieszony ponad lektorium/przegrodą i ołtarzem tworzył ich wyraźną kulminację.

Monumentalny krucyfixs umieszczony nad lektorium lub w jego centrum, a także na belce tęczowej pomiędzy nawą a prezbiterium – tak było najczęściej w kościołach parafialnych, gdzie lektorium zazwyczaj nie występowało – miał przypominać, że nie można przejść z kościoła ziemskiego (nawa) do niebiańskiego (sanktuarium) inaczej jak przez bramę krzyża (*porta/ianua crucis*). Charakterystyczna kompozycja łuku tęczowego z krucyfiksem na belce tęczowej zachowała się w wielu średniowiecznych świątyniach, trzeba jednak zwrócić uwagę na zachowany w średniowiecznych kościołach Gotlandii – i reprezentatywny ideowo jako *crux triumphalis* – zespół średniowiecznych monumentalnych krucyfixsów zamocowanych pod łukiem tęczowym, pomiędzy nawą a prezbiterium. Każdy z nich prezentuje Ukrzyżowanego Chrystusa w majestacie chwały nieba, w królewskiej koronie, tronującego na krzyżu w asyście symboli Czterech Ewangelistów (ukazanych jako cztery istoty żyjące) i otoczonego świetlistą kolistą glorią. Chrystus i jego krzyż, ukazani w chwale, stają się tu ilustracją momentu Paruzji, gdy na Wschodzie „ukaze się na niebie znak Syna Człowieczego (...) i ujrzą Syna Człowieczego przychodzącego na obłokach niebieskich z wielką mocą i chwałą” (Mt 14,30). Taką formę i umiejscowienie prezentuje np. krzyż z kościoła w Stånga z ok. 1250 r. (il. 8) (monografię gotlandzkich krucyfixsów przedstawiła Wolska 1997, krzyż ze Stånga: tamże, 291-292, il. 7, il. 165). Osadzenie krzyża wraz z ujmującą go konstrukcją w świetle łuku tęczowego tworzy wrażenie kompozycji portalowej pomiędzy przestrzenią nawy kościoła a jego sanktuarium.

BIBLIOGRAFIA:

- Anonim z Piacenzy. 1996. Opis pielgrzymki do Ziemi Świętej. W: *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej (IV-VIII w.)*, wybór, wstęp, wpraw. i oprac. Piotr Iwaszkiewicz, przedm. ks. Marek Starowieyski, 237-273. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Beer, Manuela. 2005. *Triumphkreuze des Mittelalters. Ein Beitrag zu Typus und Genese im 12. und 13. Jahrhundert. Mit einem Katalog der erhaltenen Denkmäler*. Regensburg: Schnell & Steiner.
- Braun, Joseph. 1924. *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*, t. 1. München: Alte Meister Guenther Koch & Co.

³⁰ Więcej na temat ołtarza Św. Krzyża i krucyfixsów w kościołach cysterskich: Nowiński 2016, s. 259 nn, fotografie ołtarza św. Krzyża i krucyfixsu w Doberan: il. 22, 26.

- Concilia Germaniae. 1761. *Concilia Germaniae quae (...) Cl. Joannes Fridericus Schannat magnaex parte primum collegit (...)*. Coloniae Augustae Agrippinensium: Krakamp et Simon.
- Cyryl Jerozolimski. 2000. *Katechezy przedchrzcielne i mistagogiczne*, tłum. Wojciech Kania, wstęp Jacek Bojarski, oprac. Mateusz Bogucki. Kraków: Wydawnictwo M.
- Egeria. 1996. Pielgrzymka do miejsc świętych. W: *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej (IV-VIII w.)*, wybór, wstęp, wpraw. i oprac. Piotr Iwaszkiewicz, przedm. ks. Marek Starowieyski, 135-229. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Euzebiusz z Cezarei. 2007. *Życie Konstantyna*, wstęp, przypisy Teresa Wnętrzak. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Fillitz, Hermann. 1984. *Das Mittelalter I*, Propyläen Kunstgeschichte Band 5. Berlin: Propyläen Verlag.
- Gamber, Klaus. 1981. Die Funktion des gotischen Lettners ausgezeigt am einstigen „Lectorium” des Regensburger Domes. W: Klaus Gamber. *Sancta Sanctorum. Studien zur liturgischen Ausstattung der Kirche, vor allem des Altarraums*, 109-119. Regensburg: Kommissionsverlag Friedrich Pustet.
- Garipzanov, Ildar. 2018. *Graphic Signs of Authority in Late Antiquity and the Early Middle Ages, 300-900*. Oxford: University Press.
- Gallistl, Bernhard. 1993. *Die Bernwardsäule und die Michaeliskirche zu Hildesheim*. Hildesheim: Olms.
- Grzegorz Wielki. 2000. *Dialogi*, tłum. Ewa Czerny i Anna Świderkówna, wstęp Adalbert de Vogüé, komentarz i oprac. Marek Starowieyski, Kraków: Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów.
- Henderson, George. 1987. *Wczesne średniowiecze*, tłum. Piotr Paszkiewicz. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hieronymus. 1964. *Commentarii in Ezechielem*, ed. Franciscus Glorie, “Corpus Christianorum. Series Latina” 75. Turnhout: Brepols.
- Hrabani Carmina. 1884. Hrabani Mauri Carmina. W: *Monumenta Germaniae Historica, Poetarum Latinorum Medii Aevi*, t. 2, 154-422. Berolini: Weidmann.
- Hrabani De Laudibus. 1993. Hrabani Mauri De Laudibus Sanctae Crucis, “Patrologia Latina” 107, 137-294.
- Jacobsen, Werner. 1992. *Der Klosterplan von St. Gallen und die Karolingische Architektur. Entwicklung und Wandel von Form und Bedeutung im fränkischen Kirchenbau zwischen 751 und 840*. Berlin: Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft.
- Kopp, Stefan. 2011. *Der liturgische Raum in der westlichen Tradition. Fragen und Standpunkte am Beginn des 21. Jahrhunderts*. Wien-Berlin: LIT Verlag.
- Kühne, Hartmut. 2000. *Ostensio reliquiarum. Untersuchungen über Entstehung, Ausbreitung, Gestalt und Funktion der Heiltumsweisungen in römisch-deutschen Regnum*. Berlin-New York: Walter de Gruyter.

- Lehmann, Edgar. 1965. Die Anordnung der Altäre in der karolingischer Klostarkirche zu Centula. W: *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben*, t. 3: *Karolingische Kunst*, red. Wolfgang Braunfels i Hermann Schnitzler, 374-383. Düsseldorf: Schwann.
- Liber Pontificalis. 2014. *Liber Pontificalis I-XCVI / Księga Pontyfików 1-96 (do roku 772)*, tłum. Przemysław Szewczyk i Małgorzata Jesiotr, oprac. Monika Ożóg i Henryk Pietras. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Möbius, Friedrich. 1989. Navis Ecclesiae. Sinnschichten des zeitgenössischen Sprachgebrauchs, *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, 22, 15-22.
- Notitia ecclesiarum. 1942. Notitia ecclesiarum urbis Romae, w: *Codice topografico della città di Roma*, red. Roberto Valentini i Giuseppe Zucchetti, t. 2, s. 72-99. Roma: Tipografia del Senato.
- Nowiński, Janusz. 2016. *Ars cisterciensis. Kościół cysterski w średniowieczu – wyposażenie i wystrój*. Warszawa: New Media Concept.
- Oakeshott, Walter. [b.r.]. *Die Mosaiken von Rom vom dritten bis zum vierzehnten Jahrhundert*. Leipzig: VEB Verlag E. A. Seemann.
- Odenthal, Andreas i Gottfried Stracke. 1998. Die Stationsliturgie Kölns und ihre topographischen Bezüge zu Rom. Die Libri Ordinarii des Kölner Apostelstiftes; Grundlage eines Dialoges zwischen Kunstgeschichte und Liturgiewissenschaft. W: *Heiliger Raum. Architektur, Kunst und Liturgie in mittelalterlichen Kathedralen und Stiftskirchen*, red. Franz Kohlschein i Peter Wünsche, 134-162. Münster: Aschendorff.
- Sennhauser, Hans Rudolf. 2001. *Klosterplan und Gozbertbau – zur Rekonstruktion des Gozbertbaues und zur Symbolik des Klosterplanes*. Zürich: Hochschulverlag AG an der ETH.
- Tongeren, Louis van. 2013. Ein heilsames Zeichen: die Liturgie des Kreuzes im Mittelalter. W: *Das Kreuz. Darstellung und Verehrung in der Frühen Neuzeit*, red. Carla Heussler i Sigrid Gensichen, 11-31. Regensburg: Schnell & Steiner.
- Visuelle Poesie. 2012. *Visuelle Poesie. Historische Dokumentation theoretischer Zeugnisse*, t. 1: *Von der Antike bis zum Barock*, red. Ulrich Ernst et al. Berlin-Boston: De Gruyter.
- Wolska, Joanna. 1997. *Ringkros från Gotlands medeltid. En ikonografisk och stilistisk studie*. Stockholm.